

МӘДЕНИ МҰРА

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының үлгілі, өнегелі ғұмыры, кей еңбектері жөнінде жеке дара талдау жасалып, жалпы шығармашылығы жайында да біраз ғалым-сыншылар бағасын беріп, пікір білдірген болса, біз бүгін ғұламаның өзгеше бір қырына, суреткерлік ақындығына тоқталып өткенді жөн көріп отырмыз.

Көркемдік үндестігі, жалғастығы дегенде, біздіңше сонау көне замандағы Жүсіп Баласағұннан, Қожа Ахмет Ясауиден бастау алған дәстүр сабақтастығына алдымен назар аударған жөн. Мәселен, Қожа Ахмет Ясауиде "нәпсі" туралы айтылғанда оған үнемі дерлік "ит" сөзін қосарлау орын алатыны бұған дейінгі зерттеулерде орынды көрсетіліп келді. Біз осы орайда "ит" деген сөздің де, ұғымның да мағынасы кең екенін, Қожа Ахмет Ясауидің көбінесе бұл баламаны ит қосарлауы, "ашкәздігі" тұрғысынан қолданғанына көңіл белгіміз келеді:

Бұл ит нәпсі қор қылды-ау мені талай,
Халайықтың қалмасын көңлі қалай?!
Нәпсім үшін итке ұқсап

Шарладым қыр,
Заты ұлық Ием, сыйынып
Келдім саған.
Құл Қожа Ахмет, нәпсі иттің
Аузын жаптың,
Содан кейін арманыңды іздеп
таптың.

Міне, осы келтірілген үш мысалдың өзінде, әсіресе, соңғысында автор "итке", сол арқылы "нәпсіге" жай әншейін көңіл бөліп қоймай, алдымен оның аузын бекітуге назар аудартады. Демек "нәпсі иттің аузын" жапқаннан кейін барып, арманды іздеп табу - бәрі адамның алдымен өз ашкәздігін, тойымсыздығын тежеуі қажеттігін аңдатады. Енді XIX ғасырдағы қазақ ойшылы, сөз зергері Абай өлеңіне көңіл бөлейік:

Біреуді көркі бар деп жақсы көрме,
Лапылдақ көрсеқызар нәпсіге өрме!
Әйел жақсы болмайды көркіменен,
Мінезіне көз жетпей, көңіл бөлме!

Сырт қарағанда, Абайда "нәпсі" ұғымы сәл басқашалау алынып, ашкәздік, тойымсыздық емес, көрсеқызарлық, өліктегіштік тұрғысынан ғана енгізілген тәрізді көрінуі мүмкін. Біздіңше, Ясауиде де "нәпсі" сөзіне "ит" сөзі қосарланғанда, тойымсыздық ұғымын біршама тура қабылдап, иттің асқа тоймауы деп қана қарау

көрініс десек, Мәшһүр-Жүсіптің ұлттық өрнекті кәдеге жарату шеберлігіне қайталап назар аудартқымыз келеді. "Көңіл" сөзінің дерексіз ұғым екенін ескерсек те, оны жан иесіне айналдырып, көз соңынан жүргізбеуді айту да шарттылық пен жандандыру арқылы жүзеге асады. Себебі көз де, көңіл де бір адамға тән болғандықтан, сөзбе-сөз түсіндіріп, алдымен көз, соңынан көңіл жүреді дей алмаймыз ғой. Мұның бәрі екі ақынның да әр сөзге, сөз тіркесіне ерекше мән бергенін, шағын детальға шалқар шындық сыйғызу шеберлігін дәлелдесе керек.

Мұның бәрі шығыс поэзиясын кең түсіну үшін, біріншіден, ондағы сабақтастыққа ден қою керектігін, екіншіден, шарттылық мәнін, дерексіз ұғымды, яғни "нәпсіні" заттандыру, жандандыру нәтижесінде барып, адам сезіміне лирика жанры аясында да түкпірлеу іске асқанын дәлелдейді.

Шалқар ойды шағын өлеңге, оның ішінде төрт жолды шумаққа сыйғызу жалпы шығыс,

бейнелеу аясын кеңейтуімен көңіл бөлгізеді.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының 1907 жылы Қазан қаласында басылған "Тірлікте көп жасағандықтан, көрген бір тамашамыз" кітабындағы "Соқыр, саңырау, жалаңаш хикаясы" да қазақ әдебиеті тарихында елеулі орын алатын туынды. Мәшһүр-Жүсіп мұнда адам сезімін, көзқарасын күрделі, қайшылығы мол қалпында

жатқанын дәйектесе, тағы да ақынның суреттеу құралдарының саң алуан екеніне көз жеткіземіз.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының 1907 жылғы "Хал-ахуал" кітабында шығыс поэзиясында кең әспеттелген махаббат, бақыт символы бұлбұл мен гүл жарасымдығын қызықтап, бұлбұлдың түнімен қызыл гүлдің ашылуын тосудың, арман етуін жырлағаны белгілі. Ақын сонымен бірге орыс поэзиясы дәстүріне де иек артып отырған. Мәселен, И.А.Крыловтың "Ала қойлар" мысалында патша арыстан әмірімен қойды баққансып жүріп жоқ қылған қасқыр (бұл мысалды Абай да, А.Байтұрсынов та тәржімалаған) әрекетін Мәшһүр-Жүсіп ұтымды пайдаланған:

Оңдырмас мынау қойшы бізді бағып,
Сіңбей тұр ішкен тамақ бойға жағып.
Тұрғзып омақаны әрбір жерге,
Жер-суды ап кетті ғой қазық қағып.

Бұл арада қазақ халқын бағушы губернатор, не патша деп есептесе, аталған тұспал белгінің өрбітілуін сәл кейінірек жырлаған ақындардан да кездестіреміз: Алашым, айтқанды алсаң, без бұлардан:

...Қой бағып қасқыр қашан
опа қылған....

(М.Дулатовтың 1916 жылы "Қазақ" газетінде басылған "Алашқа" өлеңінен).

Ай ұшамын аспанға
Жер жағдай жақлайды...
Ащы, қатты дауыстан
Қарағай, терек жығылар.
Қожайынсыған арыстан
Сескенер, тасқа тағылар.
(І.Жансүгіровтің 1923 жылғы "Ызалы қиял" өлеңінен).

Салыстарын сараптасақ, И.А.Крыловта ала қойларды алдымен арыстан қырмақ болады, бірақ тікелей жоюға үндөген аю

Мәшһүр Жүсіп: белгілі жайдың белгісіз қыры

оның ішінде X-XIV ғасырлардағы араб, парсы, түркі поэзиясына тән құбылыс екенін біз Әбу-Насыр әл-Фараби, Жүсіп Баласағұн, Омар Наям, Қожа Хафиз өлеңдерінен білеміз. Мәселен, Жүсіп Баласағұнның: "Тіл - арыстан; есік баққан ашулы, Сақ болмасаң, жұтар, өрім, басыңды" тәрізді екі жолдық өлеңін жеке алсақ та, біткен, аяқталған ойды да, идеяны да ұштастырамыз. Осы дәстүрді Мәшһүр-Жүсіптің XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өзінше өрбіткенін мына үлгілерден көреміз:

көрсетуге көңіл бөледі. Бір адамның әрі басқаның кемшілігін байқағыш екені, әрі өзіне керек істі мүлде көрмейтіні, қайшылығы нақты ашылған. Шартты түрде "соқыр" деп алынған ол құмырсқадай ұсақ заттарды көргіш те, одан ірірек нәрсе, жан-жануар атаулыны мүлдем көрмейтін болып алынған. Бір адамның бір затқа өресен қырағы бола тұра, екіншісін мүлде көрмеуі оқырманға көп ой салғандай. Шартты түрде "саңырау" деп аталған екінші адам болса, ол қатты шыққан дыбыс атаулыны

"нәпсі" сөзіне "ит" сөзі қосарланғанда, тойымсыздық ұғымын біршама тура қабылдап, иттің асқа тоймауы деп қана қарау орынды болмас еді. Ясауиде де иттің асқа тоймауы емес, сол тектес қанағатсыздық шарпуы бар десек, Абайда да бұл асқа тоймау емес, сезімге қанағат етпеу, асқан құштарлық түрінде өріс теуіп, соның өзіне абай болу жағын айту орын алған. Ал, Мәшһүр Жүсіптің "нәпсі" ұғымын қолдануына үңірсек, онда алдыңғылардан келе жатқан игі дәстүрді бұзбай, соны өзінше өрістету үлгісі бар:

Жаяу қыл, нәпсінді атқа мінгізбей бақ,
Міне қалса, жортызып, желгізбей бақ,
Өзін-өзі бағуға көп әл керек,
Көз соңынан көңілді жүргізбей бақ,
Зерделесек, біріншіден, Мәшһүр Жүсіп
тық өрнекті шебер пайдаланған. Қазақ
халқында ежелден мінер атсыз жаяу қалу
нағыз кедейліктің, жоқтықтың дәлелі
саналғаны мәлім. Бұрынғы заманда, Мәшһүр
Жүсіптің осы өлеңі жазылған XIX ғасырдың
соңғы ширегінде, атсыз тіпті көрші ауылға,
не қалаға жету мүмкін еместігі баршаға мәлім
жәйт. Ендеше "жаяу қыл" қолдануы кез
келген кезеңде, әсіресе сол замандағы
адамдарға неғұрлым түсінікті, жақын ұғым.
Ақын осы ұлттық нақышты игеру нәтижесінде
нәпсі тыюды көзбен көріп, қолмен
ұстарлықтай етіп, әсерлі бейнелеу үлгісін
көрсеткен. Тіпті, атқа мінгізбеу айтылғаннан
кейін, міне қалған жағдайда да оны желгізбеу
керектігін, неғұрлым баяу аяңнан аспауды
шегелеу үстінде ақын дамыту әдісін үстегенін
көреміз. Бұл оның шеберлігінің тап осы
шумақтан көрінетін екінші қыры. Шумақтың
үшінші жолында дамыту әдісі орын алуымен
қатар мал бағудан гөрі адамның өзін-өзі
ұстауы, тежеуі қиындығын алға тарту жүзеге
асқан. Бұл шағын, шартты делінген лирика
жанры аясында да адам сезімі тереңіне сәуле
түсіру нәтижесін, яғни ақын шеберлігінің
үшінші қырын танытады. Шумақтың соңғы
тармағы алғашқы үш жолдағыны қорытып
біріктіруге арналған. Мұны өлең, шумақ
композициясын құру шеберлігі ретінде
бағалаймыз. Сонда көз соңынан көңілді
жүргізбеу де ең алдымен Ясауиден бастау
алған "ит-нәпсіні" ауыздықтау идеясына
бағытталғанын дәлелдейміз. Демек, Абайда
нәпсі алдамшылығын ашу үшін, белгілі бір
қызу, ыстықтық сипатын ашарлық белгі
"лапылдық" көріктеушісі (эпитет) шебер
пайдаланылған. Ал, Мәшһүр-Жүсіп дерексіз
ұғым нәпсіні жан иесіне айналдырып, оны
жаяу қылуды шарт етеді. Жаяу жүру мен атқа
мінудің қайсысы баяу, қайсысы тез қозғалу
белгісі екені мал баққан қазаққа етене таныс

ұштастырамыз. Осы дәстүрді Мәшһүр-Жүсіптің
XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында
өзінше өрбіткенін мына үлгілерден көреміз:

Әр істі ойлау керек әуел бастан,
Не пайда өнері жоқ жігіт жастан.
Мәз болма мұнарланып көрінгенге,
Кісі жер жемісі жоқ тау мен тастан.

Дос қой деп ішкі сырын түгел айтып,
Опық жеп жүрген жан көп аңдамастан.
Бір өрттен қалмайтуғын қалың қаудай,
Баянсыз бақ-дәулетке болма мастан.

Үрген қуық - бүгінгі жұрттың басы,
Бас болса, болар еді көздің жасы.
Таққа мініп, басына тәж қойғанмен,
Иттің кетпес ойынан жерік асы.

Қаңтар мен ақпан болды күз орнына,
Сылдырлап сырнай шықты сөз орнына.
Жылтыраған екі тас орнатылды,
Бұрынғы қайран сәуле көз орнына.

Көріп отырғанымыздай, мұндағы әр төрт
жолдық туындыда шығарманың тақырыбы да
ашылып, идеясы да тәмамдалып бітіп тұр.
Бірінші туындыда алдымен әр істі басынан
ойлау керектігі дәлелдесе, ондағы екінші тармақта
"өнері жоқ жігіт жастан" пайда жоқтығы
мәлімделіп, үшінші, төртіншіде құр мұнарланып
көрінгенімен, тау мен тастың "кісі жер жемісі
жоқ" екенін шегелеумен шығарма аяқталып тұр.
Екіншіде "дос қой деп ішкі сырын түгел айтып"
жүргендердің опық жеуі берілісімен, соның
жалғасы ретінде "бір өрттен қалмайтуғын қалың
қаудай" "баянсыз бақ дәулетке" мастанбау
идеясы алға тартылады. Үшіншіде сол кезеңдегі
адамдар басының үрген қуыққа ұқсайтыны,
себебі онда көз жасы жоқтығы, таққа отырса
да, иттің жерік асын ұмытпайтыны сөз болады.
Бұл "парасаты жоқтарға, тексіздерге билік беруге
болмайды" деген идеяға жетелеп тұр.
Төртіншіде алдымен болуға тиіс күз, демек сәл
салқындай бастау емес, барынша суық қыс
орнағаны паш етіледі. Соңынан бұрынғы сәулелі
нағыз шынайы көз орнына адамдарға
жылтыраған екі тас орнатылғанына, демек,
көрмеушілік белең алғанына назар аударылған.

Мәшһүр-Жүсіп қазақ лирикасы дамуына не
үлес қосты дегенде, оның айтыс өлеңдерінің
өзіндік түрін тудырғанына назар аударған жөн.
Бұл туындылардың ерекшелігі - онда сөз
таластырушы екі адам, екі ақын емес, бірі
лирикалық қаһарман да, екіншісі не дерексіз
шартты ұғым, немесе адамша сөйлеуге тиісті
емес жануар, құс түрінде алынады. Демек,
бұл айтыстар өмірде орын аларлық сөз
таластырудан гөрі шартты қақтығыс ретінде
туып, ақынның лирика жанрында өмірді

мүлде көрмеуі оқырманға көп ой салғандай.
Шартты түрде "саңырау" деп аталған екінші
адам болса, ол қатты шыққан дыбыс атаулыны
мүлде қабылдамайды да, өте бәсең үнді,
сабырды "құлақтыдан" бұрын естіп қояды. Ақын
өлең аяғында "саңырау" дегені - "бәрін өзім
білдім" деп, ұзақ ойға салынған, "өз жанының
пайдасын" естімейтін адам екенін айтады. Ақын
шартты түрде "жалаңаш" деп аталған үшінші
адам арқылы өмірінің өткінші, қысқа екенін
ұмытып, ойға алғанының бәрін тыңдырдым деп,
бос жүрген жандарды сынайды.

Өлеңде айтылатын өзекті идея, негізгі сын
тек бұл айтылғандарда емес. Ақын өзіне керекті
істі көрмеушілікті, естімеушілікті, азға
тоқмәйлсуді сынап қана қоймайды. Суреткер
басты назарды көрмегенді көрдім, естімегенді
естідім, бардан емес, жоқтан айырыламын деп
адасушыларға аударады. Көрмеу, естімеу,
ештенесі болмау - бір кемшілік, бір жоқтық
болса, одан үлкен қасірет тағы тұр. Ол
көрмегенді көрдім, естімегенді естідім, "жоқтан"
айырыламын деушілік, өтірікке алданушылық
деген ойға саяды автор. Бұл өлеңде де ақынның
қайшылық сипаттарды кең қамтып, адам сырын
түкпірлей ашу бағытындағы елеулі жетістігі.
Бұл Мәшһүр-Жүсіптің ғана емес, XX ғасыр
басындағы қазақ жазба әдебиетінің қомақты
табысы.

Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы аз сөзге көп
мағына сыйғызу үшін, белгілі бір дерексіз
ұғымды заттандыруға, немесе заттандыра
отырып жандандыруға жиі барады:

Ағайын егіз туған: ұрлық, зорлық,
Зорлығы - ағасында, інде - ұрлық.
Бірі қойса, бірі де көр еді,
Тауып тұр қоймағаннан тегіс қорлық,
Зорлығын қоймай өзі, жалпай мініп,
Ініге қойғыза алмас аға тілін.
Қасқырдай өз күшігін талаған жан,
Түзетіп тыныш ұстайды қалай елін?!
("Сарыарқаның кәмдікі екендігі" кітабынан.
1907 ж. 68-б).

"Ұрлық", "зорлық" көзбен барлап, қолмен
сипауға келмейтін дерексіз ұғымдар екені
белгілі. Ал, осы екі ұғымның бірін екіншісі
тудыратынын әспеттеу үшін, екеуін де жан иесі,
ағайынды адам ретінде алу нәтижесінде ақын
қоғамды жайлаған кесепаттың өзара
байланысты екенін ұмытуды өрнектеген.
Көрініске, суретке ұлттық өрнек тұрғысынан
келсек, інісіне сөзін өткізе алмаудың өзі қазақ
ұғымында соншалық ерсі, оғаш қылық. Ал, осы
ағаның ініге үлгі көрсете алмауына, қасқырдың
өз күшігін талауымен салыстыру қосылғанда ел
билеушінің келіссіз әрекеті айқындала түскен.
Бұл әсерліліктің бастау көзі дерексіз ұғымның
("ұрлық", "зорлық") заттану, жандануында

Салыстарын сараптасақ, И.А.Крыловта
ала қойларды алдымен арыстан қырмақ
болады, бірақ тікелей жоюға үндеген аю
ұсынысы кейін жаман атқа қалдыратын
болғандықтан, қабылданбай, құртуды іске
асырып, "жазықты" болу қасқыр үлесіне
қалады. М.Дулатов осыны ескеріп: "Қой
бағып қасқыр қашан оға қылған", - десе,
І.Жансүгіров қасқырды емес, арыстанды
бөліп алғандай, өзі Айға ұшқанда, ақырған
дауысынан қарағай, терек жығылатынын, сол
сәтте "қожайынсыған" арыстанның демек
қызыл коммунист ел билеушісінде сескенуі
мүмкіндігін айгілейді. Назар аударарлық
жәйт: И.А.Крыловта арыстан мен қасқыр
және оның қой бағып қарық қылмауы тікелей
өзара байланыста берілген. Мәшһүр-
Жүсіпте бағып жарытпайтын қойшы бөліп
алынса, М.Дулатовта қасқырдың ешқашан
қой қорғап оға қылмайтыны еске салынып,
екі ақын да, отарлаушы ел билеушілер
қастандығынан қазақ халқын сақтандыру
жүзеге асқан. Ал, І.Жансүгіров қасқыр мен
ала қойларды мүлде сөз қылмай, тек бәрінің
төбесінен қараушы арыстанның өзін де
сескендірер күш бар екенін қатаң
ескерткен. Сөйтіп, орыс ақыны И.А.Крылов
мысалындағы символдық бейнелерді қазақ
ақындары: Мәшһүр-Жүсіп, Міржақып, Ілияс
- әрқайсысы өзінше өрістетіп пайдаланған.
Мұның бәрі ақын шығармашылығын жеке
алмай, әлемдік поэзия дәстүрімен тығыз
бірлікте қарастыру керектігін дәлелдейді.

Түйіп айтқанда, Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлы
XIX ғасырдың соңғы ширегінде-ақ
суреттеудің бай амалдарын: көркем
жинақтау, шартты әрекетті қолдану, дерексіз
ұғымды заттандыру, т.т. шебер пайдалану
арқасында шағын жанр лирикаға эпос
мүмкіндігіндегі жүк артып, шыңдықты кең
қамту шеберлігін көрсетті. Мұның бәрі
XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың бас
кезінде өмір сүріп, артына 25-30 томдай
мол қазына қалдырған Мәшһүр-Жүсіп
Көпейұлының ақындық шеберлігін кең
зерттеу қажеттігін, оның суреттеу амал-
тәсілдерінің түрлішелігін, сөз зергері ретінде
қазақ әдебиеті кемелденуіне көп үлес
қосқанын дәлелдейді.

Қуанық МӘШҮР ЖҮСІП.

С.Торайғыров атындағы Павлодар
мемлекеттік университеті қазақ филологиясы
кафедрасының меңгерушісі, филология
ғылымдарының докторы.

"Егемен Қазақстан",
25 тамыз 2006 ж.